

УДК 811.161.1

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/39-2-13>

Ірина КОЗЕЛКО,
orcid.org/0000-0002-4533-7868
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
(Львів, Україна) imatushchak@ukr.net

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ «ПОЧАТКОВОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» (1918 р.) О. КУРИЛО

У статті розглянуто лінгвістичні терміни, якими О. Курило послуговується у «Початковій граматиці української мови» (1918 р.). Актуальним є дослідження структурних особливостей лінгвістичних термінів граматики О. Курило. Мета роботи полягає у виявленні структурних особливостей лінгвістичних термінів у О. Курило, а також цінності даної граматики для шкільної освіти. Доведено, що терміносистема О. Курило формувалася під впливом граматичної думки початку ХХ ст. Наголосимо, що вивчення лінгвістичної термінології, а саме терміносистеми постаті, є необхідним завданням термінографів. Для опрацювання лінгвістичної термінології в українській мові прийнято залучати статистичний та аналітичний методи.

«Початкова граматика української мови» репрезентує термінотворчі ідеї, над якими працювали на теренах Великої України.

Підсумуємо, що термінологічна діяльність О. Курило є невід'ємною складовою частиною термінотворчого процесу початку ХХ ст. Заслуга авторки полягає в опрацюванні теорії фонетики, морфології, синтаксису, звідси постають лінгвістичні терміни фонетики та граматики. Низку цих термінів учена розробляла для доступного засвоєння учнями. У праці виокремлено фонетичні, морфологічні та синтаксичні терміни. За структурним співвідношенням ці терміни є синтетичними й аналітичними у праці О. Курило. Установлено домінування аналітичного термінотворення. Усі лінгвістичні терміни О. Курило поділяються на: однослівні терміни, двослівні терміни, трислівні та багатослівні терміносполуки. Терміни, що їх розробляла та вдосконалювала О. Курило, функціонували у межах філологічного знання. Зафіксовано терміни-новотвори, які увійшли до складу вітчизняної термінології з фонетики та граматики. Терміни, що їх уживає О. Курило у «Початковій граматиці української мови», виступають науковими поняттями філології. Чимало лінгвістичних термінів збереглися й досі.

Ключові слова: лінгвістичний термін, лінгвістична терміносистема О. Курило, «Початкова граматика української мови», початок ХХ століття.

Iryna KOZELKO,
orcid.org/0000-0002-4533-7868
Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Ukrainian Studies
Danylo Halytsky Lviv National Medical University
(Lviv, Ukraine) imatushchak@ukr.net

STRUCTURAL FEATURES OF LINGUISTIC TERMS «INITIAL GRAMMAR OF THE UKRAINIAN LANGUAGE» (1918) BY O. KURYLO

The article considers the linguistic terms used by O. Kurylo in the «Initial Grammar of the Ukrainian Language» (1918). The study of structural features of linguistic terms of O. Kurylo's grammar is relevant. The purpose of the work is to identify the structural features of linguistic terms in O. Kurylo, as well as the value of this grammar for school education. It is proved that the terminological system of O. Kurylo was formed under the influence of grammatical thought of the beginning of the XX century. We emphasize that the study of linguistic terminology, namely the terminology of the figure, is a necessary task of terminographers. Statistical and analytical methods are used to study linguistic terminology in the Ukrainian language.

«Initial grammar of the Ukrainian language» represents terminological ideas that were worked on the territory of Ukraine.

We summarize that the terminological activity of O. Kurylo is an integral part of the terminological process of the early twentieth century. The merit of the author lies in the study of the theory of phonetics, morphology, syntax, hence the linguistic terms of phonetics and grammar. The scientist developed a number of these terms for accessible mastering by students. Phonetic, morphological and syntactic terms are singled out in the work. According to the structural ratio, these terms are synthetic and analytical in the work of O. Kurylo. The dominance of analytical term formation is established. All linguistic terms of O. Kurylo are divided into: one-word terms, two-word terms, three-word and multi-word terms.

The terms developed and improved by O. Kurylo functioned within the limits of philological knowledge. The terms of the novelty, which became part of the domestic terminology of phonetics and grammar, are recorded. The terms used by O. Kurylo in the «Initial Grammar of the Ukrainian Language» are scientific concepts of philology. Many linguistic terms have survived to this day.

Key words: linguistic term, linguistic terminology system of O. Kurylo, «Initial grammar of the Ukrainian language», the beginning of the XX century.

Постановка проблеми. Українська лінгвістична термінологія має свою історію становлення та тяглість її розвитку. Цей процес відображено у шкільних підручниках, що виходили друком у кінці XIX – на початку XX ст. Наголосимо, що вчені ввели у науковий обіг чимало лінгвістичних термінів, зокрема і новотворів. В. Іващенко визначила, що «друга половина XIX – початок XX ст. / 90-ті роки вироблення й формування української наукової термінології, започатковане цілеспрямованою діяльністю окремих особистостей» (Іващенко, 2018: 32). Помітним є той факт, що граматисти усвідомлено підходили до виконання завдань, що їх передбачала термінологічна діяльність. Зазначимо, що в цей час можна сказати про творення лінгвістичної терміносистеми персоналій, оскільки автори послідовно викладають думки, якими керувалися під час відбору того чи того лінгвістичного терміна, додаючи й власні новотвори, які подекуди мали обґрунтування щодо їх уживання (слід звертати увагу на передмови до граматик). Ключова ідея, яка постала перед граматистами аналізованого періоду, за словами І. Огієнка, – «автор граматик повинен сам витворити граматичні терміни» (Панько, Кочан, Мацюк, 1994: 48). Як результат, у 20–30-х роках XX ст. чимало вчених писали шкільні підручники і долучилися до граматичного термінотворення. Нашу увагу спрямовуємо на дослідження лінгвістичної термінологічної у «Початковій граматиці української мови» (перше видання, 1918 р.) О. Курило, оскільки ця термінологія, що міститься у граматиці, не була об'єктом вивчення окремої статті. Тому осмислення доробку О. Курило, яка також збагатила лінгвістичну термінологію в той час, є актуальним і зараз.

Аналіз досліджень. Унормування термінології передбачає відбір удалого терміна, його нормалізацію від початку його творення, розвитку та функціонування. Сьогодні цій сфері науки присвячено багато праць. Окремі аспекти проблем термінології досліджували І. Кочан, В. Іващенко, М. Вакуленко, М. Баган, І. Ярошевич, Ю. Чернобров, Ю. Байло, М. Богачик, Б. Авраменко та ін.

У своїх роботах вчені принагідно згадують мовознавчу та частково термінологічну діяльність О. Курило, проте не аналізують лінгвістичну термінологію «Початкової граматики української

мови». Зауважимо, що І. Ярошевич простежила вироблення морфологічної термінології української мови від найдавнішого періоду і до сучасного її стану. Учена вказує на роль науковців-граматистів початку XX ст. (Є. Тимченко, А. Кримський, М. Грунський, О. Синявський, В. Сімович та ін.), з-поміж яких помітною є постать О. Курило. І. Ярошевич окреслила загальні штрихи їхньої термінологічної роботи: «Створюючи елементарні із сучасного погляду терміни на живомовній українській основі, граматисти ставили перед собою кодифікаційні завдання щодо вживаної в їхніх працях термінології, розробляючи й удосконалюючи її, водночас сприяючи унормуванню української мови взагалі» (Ярошевич, 2010: 48).

Ю. Чернобров у статті «Грамматичні праці О. Б. Курило в контексті творення питомої української синтаксичної термінології» писала про синтаксичну теорію та термінологію, що її розвинула О. Курило у своїй граматиці, виданій у Львові 1921 р. (Чернобров, 2012).

Дослідження структурної організації лінгвістичної термінології привертає увагу науковців. Так, Б. Авраменко, аналізуючи фонетичну термінологію турецької та української мов, дійшла висновку, що «це складна система однокомпонентних термінів і термінологічних словосполучень» (Авраменко, 2021: 92). М. Баган дослідила співвідношення синтетизму й аналітизму в сучасній українській лінгвістичній термінології. Учена зазначила, що «паралельне функціонування аналітичних і синтетичних лінгвістичних термінів фактично означає розвиток синонімії», проте «паралельне функціонування структурно різних, але семантично тотожних термінів свідчить про динаміку термінотворення й пошуки науковцями якомога зручнішого термінного інструментарію» (Баган, 2019: 106).

Важливим чинником організації термінів у межах певного знання є вибір методів їх дослідження, тому прийнято послуговуватися загальнонауковими та лінгвістичними методами. О. Селіванова всі лінгвістичні методи дослідження мови поділяє на «парадигмальні, міжпарадигмальні, маргінальні й комплексні (комбіновані)» (Селіванова, 2008: 52). У науці зафіксовано методи, що їх сформулювали і для аналізу термінології. На думку М. Вакуленко, для вивчення термінів у пев-

ній терміносистемі слід послуговуватися «статистичним та аналітичним методами» (Вакуленко, 2013: 16). Звідси випливає, що для аналізу лінгвістичних термінів «Початкової граматики української мови» О. Курило, що припадають у часовому зрізі на кінець XIX – початок XX ст., слід скористатися статистичним методом аналізу термінів.

Мета статті – виявити структурну організацію лінгвістичних термінів у «Початковій граматиці української мови» (1918 р.) О. Курило та вказати на особливість граматики для вивчення ідей історії українського термінознавства.

Виклад основного матеріалу. Із кінця XIX – початку XX ст. активними зусиллями мовознавців з'являються праці, які порушують питання нормалізації української мови, наголошуючи на виробленні та нормуванні також і лінгвістичної термінології. Когорта вчених (С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер, П. Залозний, Є. Тимченко, Г. Шерстюк, І. Нечуй-Левицький, В. Сімович та О. Курило) посилено видавала шкільні підручники, що мали за мету навчити учня української граматики. В той час у Галичині запроваджено фонетичний правопис, що пов'язано із мовознавчою діяльністю С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера. Ці вчені використали цей правопис у «Рускій граматиці» (1893 р.). На теренах Великої України П. Залозний працював над нормалізацією мови (1906 р.). Нерідко вчені зазначали і про стан тодішньої термінології, зокрема, Г. Шерстюк у своїй граматиці писав про те, що слід надавати перевагу галицьким термінам. Зазначимо, що Є. Тимченко в «Українській граматиці» (1907 р.) доступно виклав лінгвістичну термінологію. Значним у нормалізацію української мови та її термінології є внесок І. Нечуя-Левицького. Учений мав власний підхід щодо найменувань, що свідчить про оригінальність цих термінів. В. Сімович працював учителем української мови на мовних курсах полонених Австрії та Німеччини. У результаті його діяльності з'явилися «Практична граматика української мови» (1918 р., перше видання), що вийшла друком у Раштаті, та «Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці», видана у Ляйпцігу (приблизно 1921 р., оскільки рік видання не вказано). Про приблизний час виходу цієї граматики дізнаємося з передмови до другого видання. Науковцями визначено, що за період із 1906 до 1917 р. вийшло 12 видань підручників із граматики української мови, що й ознаменувало початковий етап укладання шкільної навчальної літератури.

Особливо цінною для української науки є діяльність О. Курило, оскільки за походженням учена не була українкаю, проте залишила по собі

великий науковий доробок. Юрій Шерех відзначив, що О. Курило «чесно служила українській нації ... ґрунтовно прислужилася українській культурі і навіть життя віддала за свою свідомо прийняту нову батьківщину» (Шерех, 1954: 39). О. Курило свій науковий інтерес спрямувала на вивчення ботанічної, медичної та хімічної термінології, а також лінгвістичної термінології, яка опрацьована у «Початковій граматиці української мови» (Київ, 1918 р., 1 і 2 частини, 42 с., 1922 р. – чотири видання, 95 с., 1923 р. – два, 103 с., останнє видання – Харків, 1926 р., 134 с.). Окрім кількох видань початкової граматики, вчена видала праці з фонетики («Дещо про фонему української мови», 1928 р.; «До поняття «фонема», 1930 р.), діалектології («До питання про умови розвитку дисимілятивного акання», 1918 р.; «До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків», 1925 р.; «Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів», 1928 р.), стилістики («Уваги до сучасної української літературної мови», 1923 р.; «Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на **-но, -то**», 1930 р.).

«Початкову граматику української мови» О. Курило писала в той час, коли лінгвістична терміносистема перебувала в стані її вироблення, бо ще тривав пошук удалого терміна на означення того чи того лінгвістичного поняття у граматиці, оскільки цьому передувала стихійність виникнення лінгвістичних термінів. Зазначимо, що О. Курило була представницею етнографічної школи, проте не заперечувала впливу іншомовного елемента у термінології, яку творила. Вона писала: «Саме життя покаже, який принцип у термінології та науковій мові перемаже, принцип народний чи принцип міжнародний, а певніше, що вони обидва матимуть однакову рацію існувати» (Курило, 1923: 6).

«Початкову граматику української мови» О. Курило поцінували мовознавці різних поколінь, що засвідчує цінність ідей, що їх висвітлювала вчена. Зокрема, Юрій Шерех уважав, що «це не була наукова праця, це був практичний підручник для дітей, він не давав наукової системи й не претендував на сувору науковість методи, але він будив любов до своєї країни й мови й заціплював норми цієї мови» (Шерех, 1954: 45). Наголосимо, що лінгвістичну терміносистему О. Курило маємо підстави вважати такою, що відображає ідіостиль авторки, оскільки у граматиці вченої знаходимо власне авторські новотвори: *сполучники – злучні слова, однорідні члени речення – рівнорядні слова,*

складносурядні речення – рівнорядні речення, називний відмінок – іменовий відмінок тощо (Курило, 1918; Курило, 1918). У «Початковій граматиці української мови» О. Курило зібрано фонетичні, морфологічні та синтаксичні терміни. За своєю структурною організацією вони поділяються на: *однослівні терміни, двослівні терміни, трислівні терміносполуки, багатослівні терміносполуки.*

Однослівні терміни:

із фонетики: *голосівки, двоскладові, звуки, наголос, склади, трискладові, абетка, шелестівки;*

із морфології: *речівник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, прийменник, прислівник, злучник, вигук, одинина, множина.*

«Тенденцію до синтетизації мовознавчої термінології відображають також численні терміноукстапозити, утворені словоскладанням» (Баган, 2019: 104): *займенники-речівники, займенники-прикметники, займенники-числівники, причасники-прикметники, причасники-прислівники.* 16 термінів;

із синтаксису: *речення, присудок, підмет, предмет, приложення.* 5 термінів.

Двослівні терміни:

із фонетики: *літера або буква, м'який знак, слова односкладові, голосові звуки, шелестові звуки.* 5 термінів;

із морфології: *мужеський рід, жіночий рід, ніякий рід, іменовий відмінок, родовий відмінок, датний відмінок, причиновий відмінок, зовний відмінок, орудний відмінок, місцевий відмінок, власні речівники, загальні речівники, ступенювання прикметників, відміна прикметників, тверді закінчення, м'які закінчення, відміна займенників, головні числівники, рядові числівники, недоконані дієслова, доконані дієслова, теперішній час, минулий час, передминулий час, майбутній час, вольовий спосіб, початок дієслова, перша відміна, друга відміна.* 29 термінів;

із синтаксису: *зложені речення, побічне речення, речення безпідметові, вставні речення, головне речення, присудок зложений, присудок звичайний, додаток прикметниковий, мова пряма, мова непряма.* 10 термінів.

Трислівні терміносполуки:

із фонетики: *тверді шелестові звуки, м'які шелестові звуки.* 2 терміни;

із морфології: *відмінні частини мови, невідмінні частини мови, вищий ступінь порівняння, найвищий ступінь порівняння, відміна головних числівників, причасники-прислівники теперіш-*

нього часу, причасники-прислівники минулого часу. 7 термінів;

із синтаксису: *рівнорядні частини речення, рівнорядно сполучені речення, нерівнорядно сполучені речення, побічне присудкове речення, побічне підметове речення, побічне предметове речення, побічне прикметникове речення, побічне порівнавче речення, побічне умовне речення, побічне припустове речення, додатки прислівникові місця, додатки прислівникові способу, додатки прислівникові часу, додатки прислівникові причини, додаток прислівниковий ціли.* 15 термінів.

Багатослівні терміносполуки:

із морфології: *відміна речівників мужеського роду, відміна речівників жіночого роду, відміна речівників ніякого роду.* 3 терміни;

із синтаксису: *побічне прислівникове речення місця, побічне прислівникове речення часу, побічне прислівникове речення способу, побічне прислівникове речення причини, побічне прислівникове речення ціли.* 5 термінів.

Отже, у «Початковій граматиці української мови» О. Курило налічується близько 105 лінгвістичних термінів, що характеризуються відкритою структурою та прозорою мотивацією.

Висновки. Олена Курило прислужилася українській науці також і своєю термінологічною діяльністю. «Початкова граматика української мови» фіксує чимало лінгвістичних термінів, зокрема фонетики та граматики. Як засвідчує вибірка термінів, їх оформлення відповідає твердженню, що вчена творила українську наукову лінгвістичну термінологію на народній основі, бо вважала, що для вироблення термінів важливим є дух мови.

У підсумку можемо зробити такі висновки: 1) лінгвістичні терміни О. Курило є складовою частиною термінотворчого процесу початку ХХ ст.; 2) лінгвістичними термінами у граматиці є слова і словосполучення, що відповідають синтетичній та аналітичній їх структурі; 3) лінгвістичний термін у праці означається як наукове поняття, що має певне смислове навантаження; 4) терміни О. Курило, вжиті у даній граматиці, функціонували у галузі філології, деякими із них послуговуємося й досі; 5) у складі лінгвістичної термінології О. Курило переважають двослівні аналітичні терміни (44 терміни) разом із трислівними (24 терміни) та багатослівними терміносполуками (8 термінів); 6) чималу частку термінології О. Курило становлять однослівні терміни (29 термінів).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко Б. Фонетична термінологія турецької та української мов у порівняльному аспекті. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 35. Т. 1. С. 88–92.
2. Баган М. Співвідношення синтетизму й аналітизму в сучасній українській лінгвістичній термінології. *Вісник КНЛУ. Серія «Філологія»*. 2019. Т. 22. № 1. С. 100–108.
3. Вакулєнко М. О. Методологічні засади вивчення наукової термінології. *Термінологічний вісник*. 2013. Вип. 2(2). С. 16–21.
4. Івашченко В. Сучасне українське теоретичне термінознавство: віхи становлення. *Слов'янське термінознавство кінця ХХ – початку ХХІ століть*. Київ : Жнець, 2018. С. 31–74.
5. Курило О. Початкова граMATика української мови. Київ : Друкарня Т-ва «Криниця», 1918. Ч. I. 63 с.
6. Курило О. Початкова граMATика української мови. Київ : Друкарня Т-ва «Криниця», 1918. Ч. II. 47 с.
7. Курило О. Словник хемичної термінології. Київ : Державне видавництво України, 1923. 120 с.
8. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. Львів, 1994. 216 с.
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
10. Чернобров Ю. А. ГраMATичні праці О. В. Курило в контексті творення питомої української синтаксичної термінології. *Семантика мови і тексту : матеріали ХІ Міжнародної наук. конф., м. Івано-Франківськ, 26–28 вересня 2012 р.* Івано-Франківськ, 2012. С. 672–673.
11. Шерех Ю. Ганцов В. Олена Курило. Вінніпег : Накладом Українського Народного Дому в Торонті, 1954. 76 с.
12. Ярошевич І. А. Становлення й кодифікація української морфологічної термінології. *Українська мова*. 2010. № 3. С. 44–54.

REFERENCES

1. Avramenko B. Fonetychna terminolohiia turetskoi ta ukrainiskoi mov u porivnialnomu aspekti [Phonetic terminology of Turkish and Ukrainian languages in comparative aspect] Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. 2021. Vyp. 35. Tom 1. pp. 88-92 [in Ukrainian].
2. Bahan M. Spivvidnoshennia syntetyzmu y analityzmu v suchasniy ukrainiskii linhvistychnii terminolohii [Correlation of synthesis and analytics in modern Ukrainian linguistic terminology] Visnyk KNLU. Serii Filolohiia. 2019. Tom 22. № 1. pp. 100-108 [in Ukrainian].
3. Vakulenko M. O. Metodolohichni zasady vyvchennia naukovoї terminolohii [Methodological principles of studying of scientific terminology] Terminolohichni visnyk. 2013. Vyp. 2(2). pp. 16-21 [in Ukrainian].
4. Ivashchenko V. Suchasne ukrainske teoretychne terminoznavstvo: vikhy stanovlennia [Modern Ukrainian theoretical terminology: milestones] Slovianske terminoznavstvo kintsia XX–pochatku XXI stolit. K.: Zhnets, 2018. pp. 31-74 [in Ukrainian].
5. Kurylo O. Pochatkova hramatyka ukrainskoi movy [Initial grammar of the Ukrainian language] K.: Drukarnia T-va «Krynytsia», 1918. Ch. I. 63 p [in Ukrainian].
6. Kurylo O. Pochatkova hramatyka ukrainskoi movy [Initial grammar of the Ukrainian language] K.: Drukarnia T-va «Krynytsia», 1918. Ch. II. 47 p [in Ukrainian].
7. Kurylo O. Slovnyk khemychnoi terminolohii [Dictionary of chemical terminology] K.: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1923. 120 p [in Ukrainian].
8. Panko T. I., Kochan I. M., Matsiuk H. P. Ukrainske terminoznavstvo [Ukrainian terminology] Lviv, 1994. 216 p [in Ukrainian].
9. Selivanova O. O. Suchasna linhvistyka: napriamy ta problemy [Modern linguistics: directions and problems] Poltava: Dovkillia-K, 2008. 712 p [in Ukrainian].
10. Chernobrov Yu. A. Hramatychni pratsi O. V. Kurylo v konteksti tvorennia pytomoi ukrainskoi syntaktychnoi terminolohii [Grammatical works of O. V. Kurylo in the context of creation of specific Ukrainian syntactic terminology] Semantika movy i tekstu: materialy XXI Mizhnarodnoi nauk. konf. (Ivano-Frankivsk, 26–28 veresnia 2012 r.). Ivano-Frankivsk, 2012. pp. 672-673 [in Ukrainian].
11. Sherekh Yurii Vsevolod Hantsov. Olena Kurylo [Vsevolod Gantsov. Olena Kurylo] Vinnipeh: Nakladom Ukrainskoho Narodnoho Domu v Toronti, 1954. 76 p [in Ukrainian].
12. Iaroshevych I. A. Stanovlennia y kodyfikatsiia ukrainskoi morfolohichnoi terminolohii [Formation and codification of Ukrainian morphological terminology] Ukrainska mova. 2010. № 3. pp. 44-54 [in Ukrainian].